

**РОЗРОБКА КОНЦЕПЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ У ПЕРШІ РОКИ
РАДЯНСЬКОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ (КІНЕЦЬ 20-Х РР. ХХ СТ.)**

Висвітлено тематику боротьби різних поглядів щодо побудови економічних відносин в умовах згорання нової економічної політики і становлення адміністративно-командної системи в промисловості країни. Проаналізовано перебіг дискусій стосовно прийняття першого п'ятирічного плану соціально-економічного розвитку СРСР та обґрунтованість надвисоких планів індустріалізації.

***

Освещена тематика борьбы различных взглядов по поводу построения экономических отношений в условиях свертывания новой экономической политики и становления административно-командной системы в промышленности страны. Проанализирован ход дискуссий относительно принятия первого пятилетнего плана социально-экономического развития СССР, а также обоснованность сверхвысоких планов индустриализации.

***

The struggle of various views concerning economic relations' construction in the conditions of new economic policy curling, administrative and command system formation in the country's industry is researched. The course of discussions concerning adopting of the first five-year plan of social and economic development of the USSR, validity of industrialization's ultrahigh plans are analyzed.

За рівнем народногосподарського розвитку – за станом продуктивних сил та їх техніко-економічної організації – СРСР наприкінці 20-х рр. перебував на початкових етапах індустріалізації. У великій промисловості, яка працювала на дореволюційному обладнанні, вироблялося лише 20–25 % національного доходу, тоді як у сільському господарстві, лісоводстві, рибальстві тощо – близько 50 %. В аграрному виробництві було зайнято ледве не 80 % працюючого населення держави, а велося воно майже суто домашнім способом [1, с. 158].

У СРСР у 1928 р. було вироблено 6,4 млрд квт-год. електроенергії, тоді як в Італії – 10,8 млрд, Німеччині – 33,0 млрд, Канаді – 17,6 млрд, США – 126 млрд (тобто відставання у 2–30 разів). Виробництво чавуну досягло 5,5 млн т, тоді як у Великій Британії – 7,7 млн, Франції – 10,5 млн, Німеччині – 13,4 млн, США – 42,3 (тобто відставання у 1,5–8 разів) [2, с. 272–273].

Значна кількість складних промислових виробів, які потребували найновітнішої технології, в СРСР взагалі не вироблялася. Відставання Радянського Союзу мало стадіальний масштаб: в економічно розвинених країнах вже встановився індустріальний, технологічний спосіб праці, радянське ж народне господарство, взяте в цілому, залишалося, як і раніше, на доіндустріальній стадії [1, с. 158].

Ось чому Сталін змушений був констатувати на XVI з'їзді ВКП(б), що «ми диявольськи відстали у сенсі рівня розвитку нашої промисловості від передових капіталістичних країн» [2, с. 273].

Звертаючись до постановки питання про неп у дискусіях кінця 20-х рр., слід погодитися з думкою історика В. П. Данилова, який пише, що «мова йшла зовсім не про те, щоб зберегти ті чи інші конкретні форми чи механізми непу середини 20-х рр., які, до речі, у своєму реальному значенні свідчили про недорозвиненість непу... Неп існував протягом занадто короткого відтинку часу для того, щоб повністю перебудувати господарство і управління країни, щоб скластися у цілісну і всеохоплюючу систему. Вона (система) ще перебувала на стадії становлення, яке так і не завершилося» [3, с. 129]. У зв'язку з цим деякі вчені навіть задаються питанням: «... А чи був неп узагалі (у тому ідеальному сенсі, в якому нам його подають), а якщо був, то наскільки глибоким і принциповим» [4, с. 417]. І дійсно, хіба ще протягом 1925–1927 рр. не почалася інтенсивна заміна ринкових форм виробничих зв'язків у державній промисловості формами адміністративними, але разом з тим хіба до 1923 р. не сплачувало селянство державі «залишкову» форму продрозкладки – натуральний податок?

Відповідь на це питання може бути така: з точки зору економічних умов обміну між державною промисловістю та селянським сільським господарством протягом усієї історії непу відбувалося «перекачування» ресурсів із сільського господарства у промисловість, яке до 1923 р. здійснювалося у формі натурального податку, а після 1923 р. – у формі різних варіантів інфляції, відкритої та прихованої. Нееквівалентність обміну – основний дестабілізуючий фактор господарсько-політичної системи непу, без якого, проте, неможливо було забезпечити відновлення та розвиток крупної державної промисловості у розмірах, які відповідали б інтересам перспективного розвитку країни, її обороноздатності. Саме ці інтереси почали переважати над інтересами економічної доцільності там і тоді, коли і де «природний» процес розвитку ринкових зв'язків і відносин наштовхувався на недостатність матеріальних ресурсів, примушуючи партійно-державне керівництво країни до штучного підштовхування темпів економічного зростання, до заміни ринкових зв'язків і відносин командно-адміністративними. Межа застоювання останніх, якщо вона диктувалася міркуваннями збереження певної економічної рівноваги між державною промисловістю і селянським сільським господарством, не повинна була перевищувати можливостей ринкової економіки і основного її аспекту – дрібнотоварного селянського господарства. У протилежному ж випадку, якщо міркування збереження рівноваги ігнорувалися, неминучим був відступ до форм і методів державної монополії виробництва і розподілу з усіма тими соціально-економічними та політичними наслідками, які з цього випливають [5, с. 71–72].

Розуміючи це, М. Бухарін відстоював необхідність ринкових відносин. Виступаючи на квітневому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б), він стверджував: «... Форма ринкового зв'язку довгі роки буде вирішальною формою економічного зв'язку. Вирішальною!.. Звідси випливає ось що: якщо розвиток соціалізму йде через ринковий зв'язок, через ринковий товарообіг між містом і селом, значить ... наша провідна економічна роль повинна йти через ринкові відносини, тобто через розгортання товарообігу» [6, с. 281].

Аргументи Бухаріна за ринкове господарство (при збереженні державної власності на підприємствах і в банках) в основному базувалися на економічних міркуваннях. Хоча іноді перепліталися і з політичними. При цьому слід враховувати, що протягом непу він висловлював точку зору більшості політичного керівництва партії, включаючи Сталіна.

Головна проблема нової економічної політики полягала в тому, щоб вирішити, яким способом держава за допомогою економічних засобів може впливати на ринок для того, щоб забезпечити накопичення коштів у такій ситуації, коли все сільське господарство перебуває в руках дрібних власників.

Основними питаннями ідейно-політичної боротьби у верхівці партії наприкінці 20-х рр. були шляхи і темпи індустріалізації (що звелось в основному до обговорення завдань першої п'ятирічки і шляхи та темпи колективізації). Починаючи з 1926 р., у двох установках – Держплані та ВРНГ, один за одним готувалися різні проекти плану. Голова Держплану СРСР Г. М. Кржижановський довгий час вважав, що індустріалізація в СРСР повинна пройти чотири основних етапи: 1. Розвиток добувної промисловості й розширене виробництво технічних культур у сільському господарстві; 2. Реконструкція транспорту; 3. Забезпечення правильного розміщення виробничих сил і загальний підйом товарності сільського господарства; 4. Розгорнутий фронт енергетики. Переплітаючись між собою, зливаючись в одне ціле, ці процеси, писав він у 1927 р., виведуть індустріалізацію на рівень, який є попереднім перед розгорнутою фазою соціалізму. Таким чином, індустріалізація мислилась як політика, яка охоплює всі галузі народного господарства і розрахована на тривалі строки.

ВРНГ трактував завдання індустріалізації інакше, виділяючи ударний напрямок – промисловість з опертям на виробництво засобів виробництва. І хоча про стрибок ще ніхто не говорив, фактично керівники ВРНГ відстоювали цей варіант. І у 1928 р. Кржижановський також вже прямо говорив про доцільність проведення, перш за все, «індустріалізації промисловості», тобто насичення новітньою технікою в першу чергу цієї галузі народного господарства та її пріоритетного розвитку [7].

Одна схема змінювала іншу, але домінуючою ставала тенденція, суть якої полягала у встановленні максимальних завдань індустріального розвитку країни.

У квітні 1929 р. Держплан підготував до конференції два варіанти плану: один мінімальний, чи «відправний», а інший – максимальний, або «оптимальний»; його показники переважали показники першого приблизно на 20 % [8, с. 12].

Проте пізніше навіть саму назву відправного варіанта використовували все менше, називаючи його мінімальним, опортуністичним, ворожим і т. ін. Під час обговорення проекту п'ятирічного плану 26 березня – 2 квітня 1929 р. на розширеному засіданні Раднаркому СРСР та РПО за участю представників із місць, В. В. Куйбишев, В. Я. Чубар та інші виступили за прийняття оптимального варіанту як єдиного державного плану. Цю пропозицію було прийнято. Її підтримав і О. Риков, але тоді ж він запропонував поряд із п'ятирічним скласти й дворічний план для «ліквідації невідповідності у розвитку сільського господарства з потребами країни» [9, с. 563]. Сталін у зв'язку з цим відзначив, що «якщо придивитися до справи, виходить, що дворічний план сільського господарства придуманий для того, щоб підкреслити нереальний, паперовий характер п'ятирічного плану» [10, с. 81]. Важко не погодитися тут із прозорливістю генсека! Разом з тим у промові Сталіна з цього приводу говорилося, що крім п'ятирічного плану є ще річні плани, які є частиною п'ятирічки, так що можна внести туди ті додаткові конкретні пропозиції щодо підйому сільського господарства [10, с. 82]. З точки зору форми Сталін і тут розмірковує вірно, але з точки зору змісту?

Суть мети плану чітко висловив у своїй доповіді В. Куйбишев: треба за будь-яку ціну добитися швидких темпів розвитку, за будь-яку ціну наздогнати й перегнати капіталістичних ворогів [11, с. 56].

Як справедливо підкреслює Дж. Боффа, план з цього моменту вже перестав бути тим, чим він був у задумах непівських років, тобто інструментом свідомого управління економікою, таким, що як і раніше зберігає власні закони і механізми функціонування. Він ставав, скоріше, виразом рішучої волі, яка виходить з переконання про допустимість ламання економічних законів і механізмів, стає, відповідно, вказівкою загальних цілей, яких треба було досягнути «за будь-яку ціну».

«Оптимальний» варіант плану обґрунтовувався Держпланом на підставі того припущення, що відбудеться збіг сприятливих обставин: усі роки будуть урожайними, якісні показники економіки – собівартість, продуктивність праці – значно покращаться, товарообіг із закордоном суттєво зросте і т. д. [12, с. 332–333]. Але, але...

Проте, навіть такий план не влаштував Сталіна. Виступаючи на XVI з'їзді ВКП(б) (1930 р.), він поставив завдання виконати

п'ятирічку за багатьма галузями за три або два з половиною роки [13, с. 27]. З теоретичної площини у практичну перевів це завдання грудневий (1930 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), який затвердив малореальний 45 %-ий темп промислового приросту [14, с. 472]. Але й це ще було не все. XVII конференція ВКП(б) (січень – лютий 1932 р.) змушена була зменшити на 1932 р. темп до 36 % [15, с. 138], який теж був нереальним.

Фахівці, які працювали у вищих ланках планово-господарських органів, зрозуміли, що бажання залишитися на ґрунті економічної науки та народногосподарських реалій може довести їх до в'язниці. С. Струмліну, який фактично очолював розробку п'ятирічного плану, приписується вислів: «Краще стояти за високі темпи, ніж сидіти за низькі» [16, с. 378].

Чим же аргументувалися такі надвисокі темпи індустріалізації? Ще на XV з'їзді ВКП(б) Сталін пояснював «небувалий темп» розвитку важкої промисловості багатьма факторами:

1) тим, що промисловість націоналізована і тим самим вільна від корисливих та антигромадських інтересів приватнокапіталістичних груп і має можливість розвиватися з точки зору інтересів суспільства в цілому;

2) вона є найконцентрованішою промисловістю у світі;

3) держава, маючи у своїх руках націоналізований транспорт, кредит, зовнішню торгівлю, державний бюджет, має усі можливості керувати націоналізованою промисловістю в плановому порядку як єдиним промисловим господарством, що дає великі переваги;

4) націоналізована промисловість має можливість впроваджувати політику невпинного зниження собівартості, зниження відпускних цін та здешевлення своєї продукції, підіймаючи ємність внутрішнього ринку і створюючи постійне джерело для подальшого розвитку виробництва;

5) націоналізована промисловість може розвиватися в обстановці поступового зближення між містом і селом, між пролетаріатом і селянством, на протигагу капіталістичній промисловості, яка розвивається в умовах наростаючої ворожості між буржуазним містом, яке висмоктує соки із селянства, і селом, що розорюється;

6) націоналізована промисловість спирається на робітничий клас, тому вона може з більшою легкістю розвивати техніку взагалі, продуктивність праці зокрема, чого немає і не може бути в умовах капіталістичної системи промисловості [17, с. 301–302].

Що стосується перших трьох аргументів Сталіна, то вони, на нашу думку, ще мають певну логіку, інші ж три є ідеологічно-політичною риторикою. Особливо показовим у цьому сенсі є теза про «наростання ворожості між буржуазним містом і селом».

Ці аргументи, які ми навели майже дослівно, стосуються того, чому можуть мати місце надвисокі темпи промислового розвитку. Але чому вони необхідні? З точки зору внутрішнього становища форсований розвиток промисловості диктувався, за думкою Сталіна, необхідністю створити передумови для найшвидшої колективізації селянства. Сталін та його прибічники керувалися переконанням, що неможливо довго базувати радянську владу одночасно на важкій державній промисловості та одноосібному дрібнотоварному сільському господарстві. З точки зору міжнародного становища необхідність першочергового розвитку промисловості була зумовлена неминучим, як вважав Сталін, наближенням війни і недостатністю промислової бази для її успішного ведення. Правда, свої докази він аргументував тим, що СРСР відстав від провідних держав світу на 50–100 років. Можна в цілому погодитися з думкою тих вчених, які вважають, що рівень економічного розвитку СРСР на межі 20–30-х рр. відповідав рівню економіки Великої Британії, Німеччини, США, Франції в 70–80-х рр. або й 20–30-х рр. XIX століття [1, с. 165]. Проте, саме на підставі цього твердження Сталін заявив у 1931 р.: «Ми повинні пробігти цю відстань за десять років. Або ми зробимо це, або нас знімуть» [18, с. 39]. Сталін розгорнув цілу «теорію» щодо того, що планування не закінчується складанням плану: «Лише бюрократи можуть думати, – говорив він на XVI з'їзді ВКП(б), – що планова робота закінчується складанням плану. Складання плану – це лише початок планування» [2, с. 347].

Сталін спробував висміяти пропозиції прибічників Троцького, які пропонували 18 % річного приросту державної промисловості на рік. Наведена Сталіним для висміювання думка троцькістів про те, що темпи періоду нового будівництва неминуче будуть нижчими, ніж темп відбудови народного господарства, була просто викладом загальноприйнятого у 1925–1927 рр. в керівництві держави становища. Протиставляючи цьому 47 %, які пропонувалися на 1930–1931 рр., Сталін ще не міг знати, що у 1930 р. за офіційними даними фактичний приріст склав 22 %, а у 1931 р. – 20 %, тобто набагато ближче до оцінки Троцького, ніж до його, сталінської оцінки [19, с. 390].

Таким чином, наприкінці 20-х рр. у результаті певної ідейно-політичної боротьби перемогла сталінська концепція економічного розвитку, яка передбачала вольовий підхід до встановлення економічних показників, пріоритет політичних важелів над економічними, ігнорування економічних інтересів, підпорядкування фінансового інструментарію адміністративним методам.

Список літератури: 1. Гордон Л. А., Клопов Э. В. Форсированный рывок конца 20-х и 30-х годов: исторические корни и результаты / Гордон Л. А., Клопов Э. В. // Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди. – М., 1989. – 447 с. 2. Сталин И. В. Политический отчет ЦК XVI съезду ВКП(б) /

Сталин И. В. // Соч. – Т. 12. – М. : Госполитиздат, 1949. – 397 с. **3.** Данилов В. П. Нэп и его судьба / Данилов В. П. // Историки спорят. – М. : Политиздат, 1989. – 510 с. **4.** Васильев С. А. Социальные механизмы экономической реформы и характер переходного процесса / Васильев С. А., Львин Б. М. // Постигание. Социология. Социальная политика. Экономическая реформа. – М., 1989. – 257 с. **5.** Симонов Н. С. В предверии «великого перелома» (Причины «свертывания» новой экономической политики) / Симонов Н. С. // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 3. – С. 71–72. **6.** Бухарин Н. И. Выступление на Объединенном пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б). 18 апр. 1920 г. / Бухарин Н. И. // Проблемы теории и практики социализма. – 512 с. **7.** Лельчук В. С. Индустриализация СССР: выбор курса / Лельчук В. С., Кошелева Л. П. // Правда. – 1988. – 21 окт. **8.** Построение фундамента социалистической экономики в СССР (1926–1932 гг.). – М. : Политиздат, 1960. – 411 с. **9.** История КПСС : в 6 т. – Т. 4. – Кн. 1. – М. : Политиздат, 1970. – 663 с. **10.** Сталин И. В. О правом уклоне в ВКП(б) / Сталин И. В. // Соч. – Т. 12. – 397 с. **11.** XVI конференция ВКП(б). Стенограф. отчет. – М. : Госполитиздат, 1962. – 837 с. **12.** Боффа Дж. История Советского Союза / Боффа Дж. – Т. 1. – М. : Международные отношения, 1990. – 632 с. **13.** XVI съезд ВКП(б). Стенограф. отчет. – М. : Партиздат, 1935. – 797 с. **14.** Про народногосподарський план на 1931 рік: Резолюція грудневого (1930 р.) об'єдн. Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) // КППС в резолюціях... Т. 4. К. : Політвидав України, 1972. – 575 с. **15.** XVII конференція ВКП(б). Стенограф. отчет. – М. : Партиздат, 1932. – 296 с. **16.** Кульчицький С. В. Економічна політика тоталітарного режиму / Кульчицький С. В. // Політична історія України. XX століття : у 6 т. – Т. 3. – К. : Генеза, 2003. – 448 с. **17.** Сталин И. В. Политический отчет ЦК XV съезду ВКП(б) / Сталин И. В. // Соч. – Т. 10 – 399 с. **18.** Сталин И. В. О задачах хозяйственников / Сталин И. В. // Соч. – Т. 13. – 423 с. **19.** Лацис О. Перелом / Лацис О. // Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки. – М. : Высш. школа, 1988. – 704 с.

Надійшла до редколегії 11.09.2009

УДК 340.130(477)

Ю. А. Холод

ФОРМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТИВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглянуто види нормативно-правових актів Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. Доведено, що чіткого визначення поняття «закон», а також критеріїв відмежування закону від інших актів самодержавної влади в царській Росії не існувало.

***

Рассмотрены виды нормативно-правовых актов Российской империи в ХІХ – начале ХХ ст. Доказано, что четкого определения понятия «закон», а также критериев отмежевания закона от иных актов самодержавной власти в царской России не существовало.

***

Some kinds of normative and legal acts of Russian Empire in ХІХ-th – ХХ-th centuries are viewed in this article. It is grounded that the notion concrete «law» and criteria of the difference between law and other acts of autocratic power in tsarist Russia are absent.